

СЕРЕДА К. О.,ад'юнкт кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.126

РЕЗЕРВИ РОЗШИРЕННЯ СИСТЕМИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

У статті досліджується можливість розширення системи запобіжних заходів шляхом включення до неї обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України, і ґрунтовної правової регламентації останніх. По-перше, це дозволить наблизитися до вимог принципу правової визначеності у регламентації заходів забезпечення кримінального провадження. По-друге, збільшення кількості альтернативних триманню під вартою запобіжних заходів у сукупності з дозволом застосовувати декілька з них одночасно значно знизить ступінь кримінальної процесуальної «репресії». Надання суду вибору інструментарію впливу на поведінку підозрюваних та обвинувачених дозволить йому діяти ефективніше у плані забезпечення їхньої належної поведінки.

Ключові слова: запобіжні заходи, обов'язки обвинуваченого (підозрюваного), взяття під варту.

В статье исследуется возможность расширения системы мер пресечения за счет включения в нее обязанностей, предусмотренных ч. 5 ст. 194 УПК Украины, и основательной правовой регламентации последних. Во-первых, это позволит приблизиться к требованиям принципа правовой определенности в регламентации мер пресечения уголовного производства. Во-вторых, увеличение количества альтернативных содержанию под стражей мер в совокупности с разрешением применять несколько из них одновременно значительно снизит степень уголовной процессуальной «репрессии». Предоставление суду обширного инструментария воздействия на поведение подозреваемых и обвиняемых позволит ему действовать эффективнее в плане обеспечения их надлежащего поведения.

Ключевые слова: меры пресечения, обязанности обвиняемого (подозреваемого), заключение под стражу.

The article examines the possibility of expanding the system of precautionary measures by including the duties provided for in Part 5 of Article 194 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, and a thorough legal regulation of the latter. First, this will allow us to come closer to the requirements of the legal certainty principle in the regulation of measures to secure the criminal proceedings. Secondly, an increase in the number of preventive measures alternative to custody together with a permission to apply several of them at a time will significantly reduce the degree of the criminal procedural "repression". Providing the court with extensive tools to influence the behavior of suspects and defendants will allow it to operate more effectively in terms of ensuring their proper conduct.

Key words: precautionary measures, duties of the accused (suspect), detention.

Вступ. Система запобіжних заходів, регламентована у главі 18 КПК, складається з п'яти елементів, лише чотири з яких є заходами, альтернативними взяттю під варту. У законі регламентовані обов'язки, які можуть покладатися на обвинуваченого одночасно з обранням запобіжного заходу і вплив яких на особу є не меншим, ніж вплив запобіжних заходів.

Наразі спостерігається тенденція до гуманізації кримінального процесуального закону, що полягає у зменшенні «процесуальної репресії» щодо осіб, відносно яких здійснюється кримінальне переслідування, шляхом розширення системи запобіжних заходів, альтернативних взяттю під варту.

Постановка завдання. Існує потреба дослідити співвідношення запобіжних заходів і згаданих вище обов'язків на предмет правової регламентації останніх як запобіжних заходів. Метою статті є з'ясування можливості розширення системи запобіжних заходів щодо обов'язків, що покладаються на підозрюваних і обвинувачених у порядку ч. 5 ст. 194 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК).

Результати дослідження. Запобіжні заходи, будучи частиною більш широкого поняття – заходів кримінального процесуального примусу, «черпають» можливість свого розширення. Окрім того, система запобіжних заходів в українському кримінальному процесі може бути розширена за рахунок обов'язків, регламентованих частиною 5 ст. 194 КПК: 1) прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю; 2) не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває без дозволу слідчого, прокурора або суду; 3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи; 4) утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом; 5) не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом; 6) пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності; 7) докласти зусиль до пошуку роботи або навчання; 8) здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну; 9) носити електронний засіб контролю.

Ще на етапі підготовки проекту КПК Робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права [1] експерти Ради Європи зазначали, що «ці зобов'язання мають також на увазі значні обмеження і втручання у права підозрюваних і звинувачених. Перелік таких заходів включає обов'язок з'являтися у суд або до іншого державного органу; залишатися у «межах певної територіальної юрисдикції»; повідомляти прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи; утримуватися від спілкування із будь-якою визначеною особою або спілкуватися з певною особою на умовах, визначених слідчим суддею або судом; не відвідувати певних місць; пройти лікування від наркотичної або алкогольної залежності; здати паспорт, а також носити електронні засоби контролю» [2]. Не можна погодитися з висновком (п. 183) зазначених експертів стосовно того, що ці зобов'язання характеризуються як альтернатива «запобіжним заходам». Зобов'язання є не альтернативою запобіжним заходам, а можуть бути охарактеризовані як додаткові до запобіжних заходів (застави, домашнього арешту) способи впливу на поведінку підозрюваного (обвинуваченого), бо вони викладені у процесуальній нормі з використанням сполучника «також», яке в українській мові тлумачать як «водночас, одночасно» і вживають у значенні «крім того, до того ж» [3, с. 1428].

У зв'язку з викладеним, виникає запитання: до якої категорії примусових заходів можуть бути віднесені зобов'язання, врегульовані у ч. 5 ст. 194 КПК? Очевидно, що вони належать до числа «інших заходів кримінального процесуального примусу», але ж вони не можуть бути застосовані до підозрюваного (обвинуваченого) без застосування запобіжного заходу. Саме тому регламентація цих зобов'язань здійснена у ст. 194 КПК, яка має назву «Застосування запобіжного заходу». Зобов'язань, які можуть бути покладені на особу одночасно з обранням щодо неї запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, встановлено десять. У той час як запобіжних заходів усього п'ять, враховуючи і тримання під вартою.

Зобов'язання (ч. 5 ст. 194 КПК) мають досить автономний характер. Вони, серед іншого, є предметом клопотання слідчого, прокурора про зміну запобіжного заходу (ч. 1 ст. 200 КПК), а також аналогічного клопотання підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 201 КПК). Строки дії цих заходів збігаються зі строками запобіжних заходів.

Застосування зобов'язань до підозрюваного, обвинуваченого може мати серйозні наслідки у плані обмеження його прав і свобод. Наприклад, зобов'язання «не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду» суттєво обмежує право особи на пересування, не будучи при цьому запобіжним заходом. До речі зміст цього зобов'язання у чинному КПК повністю відтворює зміст

запобіжного заходу «підписка про невиїзд» у КПК 1960 р. Попри це, зобов'язання у КПК лише перераховані, а ось підстави і процесуальний порядок їх застосування законом не врегульовані (виняток становлять зобов'язання «носити електронний засіб контролю» (п. 9 ч. 5 ст. 194 КПК), порядок застосування якого встановлений у ст. 195 КПК). Таке ставлення законодавця до викладення у законі зобов'язань, що можуть бути застосовані до особи одночасно з обранням щодо неї запобіжного заходу, є причиною того, що втручання у права громадян відбувається не згідно з законом. Хоча втручання і має собі законну мету – забезпечення кримінального провадження – та є необхідним у демократичному суспільстві задля досягнення цієї мети.

ЄСПЛ в абз. 2 п. 49 свого Рішення від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» зазначив таке: «Суд завжди дотримувався думки, що словосполучення «згідно із законом» не просто відсилає до національного законодавства, а й пов'язане з вимогою якості «закону», тобто вимогою дотримання принципу «верховенства права», про що прямо говориться у преамбулі Конвенції <...> Отже, цей вислів означає <...> що у національному законодавстві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права ...» [4]. Відсутність у процесуальному законі регламентації підстав (за винятком хіба що того, що їх можна застосувати за наявності підстав до обрання запобіжних заходів) та порядку (за винятком того, що їх застосовують одночасно з обранням запобіжних заходів) застосування зобов'язань створює ситуацію правової невизначеності, за якої існує велика ймовірність свавілля з боку уповноважених осіб. Отже, процесуальний закон у цій частині не є якісним і обумовлює об'єктивне існування значного ступеня дискреції суду.

Оскільки дискреційні повноваження щодо покладання на підозрюваного (обвинуваченого) того чи іншого зобов'язання суд реалізує у кримінальних процесуальних рішеннях, то звернімося до наукових робіт, в яких досліджено різновиди рішень залежно від характеру дискреційної складової. Останньою за часом такою роботою є докторська дисертація Н. В. Глинської, в якій авторка виділяє такі основні групи кримінальних процесуальних рішень, в яких реалізований той чи інший характер дискреційної складової: «1) КІР (кримінальні процесуальні рішення – К. С.), в яких реалізується дискреція ОІР (особи, що приймає рішення – К. С.) щодо оцінки фактів. Цей елемент розсуду означає можливість «вбачати» певні фактичні обставини у конкретному провадженні та розцінювати їх як такі, що свідчать про наявність підстав ухвалення певного різновиду КІР; 2) КІР, в яких реалізується дискреція ОІР щодо обрання належної правової норми, що підлягає застосуванню при встановленні конкретних фактів. Йдеться як про застосування правової аналогії для подолання певної правової невизначеності (прогалин кримінального процесуального законодавства – ч. 6 ст. 9 КПК), так і обрання правової норми за результатом критичного аналізу нормативних положень, що безпосередньо розраховані на врегулювання встановлених фактичних обставин (у межах принципу законності, сформульованого у частинах 3, 4 ст. 9 КПК); 3) КІР, в яких реалізується дискреція щодо обрання передбаченого у законі варіанту правової поведінки у разі встановлення певних фактів. Дискреційна складова тут виявляється не лише у можливості інтерпретації фактів як таких, що підпадають під нормативну регламентацію обставин, з якими закон пов'язує можливість ухвалення конкретного різновиду КІР, а й у визначенні доцільності (потреби) вжиття тих чи інших правових заходів у такому разі; 4) КІР, в яких реалізується дискреція щодо обрання одного з допустимих законом варіантів правової поведінки у разі встановлення певних фактів. Причому така варіантність стосується як обрання певної величини (розміру) одного з параметрів (характеристик) у цілому достатньо визначеної дії (обмеження) (наприклад, установлення розумного строку, що, зокрема, є найкоротшим із достатніх для досягнення цілей досудового розслідування (ч. 2 ст. 296 КПК), визначення розміру застави у межах, визначених ч. 5 ст. 182 КПК, тощо), так і сукупної його якісної характеристики (наприклад, обрання одного з запобіжних заходів, перелічених у ст. 176 КПК, додаткових зобов'язань, перелічених у ч. 5 ст. 194 КПК)» [5, с. 66-69].

Неповна регламентація зобов'язань, що покладаються судом на підозрюваного одночасно з обранням щодо нього запобіжного заходу, є передумовою того, що у кожному кримінальному процесуальному рішенні, в якому йдеться про застосування таких зобов'язань, є всі чотири викладені вище різновиди дискреції суду. Не спростовує цього висновку і законодавча регламентація (частини 3 і 4 ст. 194 КПК) можливості застосування судом разом з запобіжними заходами певних зобов'язань залежно від доведеності стороною обвинувачення ризиків, визначених ч. 1 ст. 194 КПК.

Викладене вище свідчить про існування проблеми у правовому регулюванні запобіжних заходів, зміст якої полягає у відсутності повного і якісного регламентування підстав і порядку застосування судом зобов'язань, перелік яких встановлений у ч. 5 ст. 194 КПК. Вирішити зазначену проблему можна у такий спосіб: віднести усі ці зобов'язання до числа запобіжних заходів. Наведемо аргументи на користь цієї пропозиції.

Запобіжні заходи у чинному КПК викладені у ч. 1 ст. 176 у певній послідовності: від найбільш м'якого (особисте зобов'язання) до найбільш суворого (тримання під вартою), що слідує з положень ч. 3 ст. 176 КПК. Однак певні обов'язки, передбачені ч. 5 ст. 194 КПК, мають ступінь обмеження прав людини більший, ніж окремі запобіжні заходи. Наприклад, згадуваний вище обов'язок не відлучатися з населеного пункту, в якому громадянин зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду може мати для особи більш тяжкі наслідки, ніж застава.

Десять обов'язків, встановлених ч. 5 ст. 194 КПК, можуть поодиноці або декілька, чи навіть усі визначати зміст запобіжних заходів (окрім взяття під варту), регламентованих у ч. 1 ст. 176 КПК. Так, згідно з ч. 1 ст. 179 КПК, особисте зобов'язання полягає у покладенні на підозрюваного, обвинуваченого зобов'язання виконувати покладені на нього слідчим суддею, судом *обов'язки, передбачені ст. 194 КПК*. Частиною 1 ст. 180 КПК встановлено, що особиста порука полягає у наданні особами, яких слідчий суддя, суд вважає такими, що заслуговують на довіру, письмового зобов'язання про те, що вони поручаються за виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього *обов'язків відповідно до ст. 194 КПК* і зобов'язуються за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи у суд на першу про те вимогу. Отже, зазначені два запобіжні заходи напряму пов'язані з розглядуваними обов'язками. Але в одних випадках (ст. ст. 179 і 180 КПК) вони складають зміст запобіжних заходів, а в інших (ч. 5 ст. 194 КПК) – мають додатковий характер до запобіжних заходів, не пов'язаних з триманням під вартою, тобто і щодо особистого зобов'язання та особистої поруки. Тут існує повна юридична невизначеність приписів, викладених у ч. 5 ст. 194 КПК: як можна обрати якийсь (якісь) обов'язок (обов'язки) додатково до запобіжного заходу, змістом якого якраз і є ці самі обов'язки.

Презумпція перебування підозрюваного на свободі до суду повинна ґрунтуватися на можливості обрання щодо нього інших, ніж тримання під вартою, запобіжних заходів. З метою забезпечення реалізації цієї презумпції закон має визначати широкий спектр альтернатив позбавленню волі. Згідно ж з чинним КПК, окрім тримання під вартою, регламентовані лише чотири інші запобіжні заходи. Причому зміст двох з них, як було проілюстровано вище, складають обов'язки, передбачені ч. 5 ст. 194 КПК.

Між тим, як зазначили експерти Ради Європи в одному з висновків на проект КПК, деякі, якщо навіть не всі з зазначених вище альтернатив, могли б бути самодостатніми «запобіжними заходами». Тому було б доцільно прямо включити їх у рамки, визначені у відповідних статтях (173–175), та в інші положення проекту КПК. Це уможливило б розширення спектру альтернатив триманню під вартою і у багатьох випадках зменшило б потребу застосовувати інші суворі запобіжні заходи [2].

Як видається, виклад у кримінальному процесуальному законі системи запобіжних заходів доцільно було би побудувати за схемою, застосованою у КПК Литовської Республіки. У ст. 243 цього КПК викладені запобіжні заходи, серед яких є й такі, що у КПК України викладені у ч. 5 ст. 194 як обов'язки (наприклад, заборона наближатися до певної особи чи до певного місця; перебування за певним місцем проживання тощо). У ч. 4 ст. 243 КПК Литовської Республіки зазначено, що чотири з запобіжних заходів (пункти 1-4 частини 1 статті: повідомлення адреси отримання відправлення; заборона наближатися до певної особи чи до певного місця; заборона на певні зайняття; заборона на виїзд із держави) можуть застосовуватися також додатково до будь-яких інших запобіжних заходів [6]. При цьому усі запобіжні заходи мають розгорнуту регламентацію у Кримінальному процесуальному законі Литовської Республіки.

У КПК України два з п'яти запобіжних заходів – особисте зобов'язання і особиста порука – по суті є не самостійними запобіжними заходами, а невизначеним набором обов'язків (ч. 5 ст. 194 КПК), зміст яких у законі не розкритий. Норми, якими регламентовані ці запобіжні заходи (статті 179, 180 КПК) лише відсилають до ч. 5 ст. 194 КПК, яка, як було зазначено вище, характеризується значним ступенем невизначеності. Лише один з десяти

розглядуваних обов'язків – застосування електронних засобів контролю – врегульований у КПК в окремій статті (ст. 195).

Запропонований нами порядок вирішення проблеми правового регулювання запобіжних заходів і обов'язків, застосовуваних разом з ними, сприятиме гуманізації кримінального процесуального законодавства. У літературі правильно зазначено, що «з моменту запровадження нового Кримінального процесуального кодексу України <...> у 2012 році спостерігається тенденція до значної гуманізації сфери кримінальної юстиції. Це проявляється у зменшенні кількості осіб у СІЗО і місцях позбавлення волі, збільшенні кількості застосованих альтернативних запобіжних заходів, зменшенні кількості затримань ...» [7, с. 4] (гуманізацію запобіжних заходів зараховують до позитивів чинного КПК й інші автори) [8]. Збільшенню кількості застосованих альтернативних триманню під вартою запобіжних заходів певним чином сприятиме сам факт збільшення їхньої кількості.

Висновки: 1) система запобіжних заходів може бути істотно розширена за рахунок обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК; 2) більша кількість запобіжних заходів, ніж їх наразі регламентовано у кримінальному процесуальному законі, у сукупності з дозволом застосовувати декілька з них одночасно значно знизить ступінь кримінальної процесуальної «репресії». Надання суду вибору інструментарію впливу на поведінку підозрюваних та обвинувачених дозволить суду діяти ефективніше у плані забезпечення їхньої належної поведінки.

Список використаних джерел:

1. Проект Кримінального процесуального кодексу, підготовлений Робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (Ухв. на 16 пленарному засіданні Комісії – м. Київ, 10 грудня 2008 р.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukradv.org/up/docs/kpk_final.html
2. Висновок щодо проекту Кримінального процесуального кодексу України, підготовлений Директоратом з питань правосуддя та захисту людської гідності, Генерального директорату І – Права людини і верховенство права, на підставі експертизи Лорени Бахмайер-Вінтер, Джеремі МакБрайда, Еріка Сванідзе (у рамках Спільної програми між Європейським Союзом та Радою Європи щодо прозорості та ефективності судової системи України (Проект TEJSU)). Страсбург, 2 листопада 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zib.com.ua/ru/7576-ekspertnoe-zaklyuchenie-soveta-evropi-po-proektu-upk-tekst-n.html>
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Волохи проти України» від 2 листопада 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 23. – Ст. 958. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_138?nreg=974_138&find=1&text=%E7%E3%B3%E4%ED%EE+%E7+%E7%E0%EA%EE%ED%EE%EC&x=8&y=5
5. Глинська Н. В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень : [монографія] / Н. В. Глинська. – К. : Істина, 2014. – 588 с.
6. Уголовно-процесуальный закон Литвы : принят Сеймом 21 апреля 2005 года и обнародованный Президентом государства 11 мая 2005 года (с изменениями, внесенными по состоянию на 28 сентября 2005 года). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.lv/likumi/29_upz.html
7. 35 неформальних практик у кримінальному судочинстві України / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Л. М. Лобойко, З. М. Саїдова. – К. : Арт-Дизайн, 2014. – 48 с.
8. Скумін А. Чим небезпечний новий КПК? / А. Скумін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/65579> (станом на 21 листопада 2012 р.)

